

Langs kronkelwegen van geluk

een Joodse familie in de oorlogsjaren

Herbert Sarfatij

Eburon
Utrecht 2024

© 2023 Herbert Sarfatij
Bezorgd door Bertje Leuw

Eerste druk: november 2023
Tweede druk: april 2024

Correcties: Jessica Numann
Vormgeving en zetwerk: Mirjam Boelaars, Amsterdam

Alle illustraties zijn afkomstig uit het archief van
Herbert Sarfatij, tenzij anders aangegeven.

Alle rechten voorbehouden. Niets in deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevens-
bestand of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de auteur.

Uitgave: Eburon Academic Publishers
info@eburon.nl/www.eburon.nl
Vredenburg 40
3511 BD Utrecht
Tel: 030-2273350

Illustratie-omslag: Jonah Sarfatij

ISBN: 9 789463 015028
NUR: 686
Themacode: NHWR7

Inhoud

Vooraf	7
Pech	11
Buitengaats – een Joodse zeeman	15
Solidaire bureu in Betondorp	23
Onderduik in drieën	33
‘De hier ontwikkelde actie’	43
Met het eerstvolgende BB-transport	55
Acht maanden in het ‘Sternlager’ van Bergen-Belsen	61
‘Der Deutsch-Amerikanische Austausch’	69
Aan de Zeedijk in Ferwerd, ondergedoken in Friesland	85
De crash van de <i>Heavenly Daze</i>	101
Zeeman in Amerika	113
Ergens in Nederland opgeborgen. Maar waar?	123
In het Jeanne d’Arc Refugee Center	137
Terug naar Betondorp, met horten en stoten	151
Schaduwzijden van het geluk: een epiloog	167
Gebuurde afkortingen	174
Toelichting	175
Literatuur	195

Vooraf

In de jaren zestig van de vorige eeuw studeerde ik geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. De hoogleraar voor Nieuwe Geschiedenis was Jacques Presser, bij hem moest ik tentamen doen op weg naar het kandidaatsexamen. Professor Presser werkte in die jaren volop aan zijn grote studie *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. Het boek kwam in 1965 uit en sloeg in als een bom. Meteen bij verschijning werd het erkend als standaardwerk, wat het sindsdien ook altijd gebleven is.

Het tentamen verliep goed. Aan het eind was ik benieuwd of hij mij ook naar de oorlogsgeschiedenis van mijzelf en mijn familie zou vragen, als een soort 'extra'. Ja, ik hoopte er zelfs op, omdat er een merkwaardig verhaal in zat dat ik graag wilde vertellen. Ik ging er eigenlijk vanuit dat hij geïnteresseerd zou zijn. Wellicht zou het verhaal zelfs iets bruikbaar kunnen opleveren voor het boek waaraan hij werkte.

Na de tentamenvragen vroeg hij me inderdaad hoe wij als Joodse familie de oorlog waren doorgekomen. Het viel me op dat hij die vraag in heel voorzichtige bewoordingen stelde. Maar ik pakte enthousiast uit en benadrukte de naar mijn mening wonderbaarlijke aspecten in het verhaal. Naar mijn idee had de samenhang van die bijzondere aspecten bijgedragen aan het behoud van ons hele gezin. Hij luisterde en knikte bij elk onderdeel bevestigend, begrijpend. Vragen had hij niet. Het begrijpende knikken nam tijdens mijn woorden meer en meer toe. En ik merkte dat ik een gevoel kreeg dat steeds sterker werd, een gevoel van teleurstelling. Door zijn almaar zwijgend knikken leek het erop dat wat ik te vertellen had voor hem niet zoveel

nieuws bevatte. Dat de gebeurtenissen die ik als heel bijzonder naar voren bracht, in die vorm eigenlijk al op de fiches in zijn ongetwijfeld grote documentatiemateriaal voorkwamen. Ja, misschien konden de details ter illustratie nog iets toevoegen, maar... Natuurlijk, wat ik vertelde klopte helemaal, maar... Geen woord viel over de menselijke betrokkenheid daarbij. Hoe wij als vervolgte Joden de alleszins wonderbaarlijk te noemen gang van zaken ervaren hadden. Wat 'deze onderzoeker' – om in zijn persoonlijke schrijfstijl te blijven, wat 'deze vervolgte Jood' daar nu wel van vond? Nee, ik werd niets gewaar, het bleef bij knikken. Veel vlugger dan ik had gedacht was het gesprek afgelopen. Ik herinner me hoe verontwaardigd en vol onbegrip ik was toen ik weer buiten stond.

Door de jaren heen bleef het gevoel van miskennis als een zeurende herinnering bestaan. Ondanks de geregelde contacten die ik in de verdere studietijd met mijn docent had, zijn we er nooit op teruggekomen. Tientallen jaren later pas ging het onbevredigende gevoel 'schuiven'. Aanleiding was de vondst van bijzondere documenten die zich bevonden in de nalatenschap van mijn ouders. De verandering ging bij mij in twee richtingen. Enerzijds wilde ik met de documenten nu eens voor mijzelf de wonderbaarheid van het verhaal heel nauwkeurig en in detail blootleggen. Met het doel om voor het eerst dat persoonlijk ervaren 'wonder' een duidelijke plek te geven. Een plek die meer in overeenstemming zou zijn met een op objectiviteit berustende historische werkelijkheid. En voor mijzelf was er de behoefte om los te komen uit de romantiek die de familieverhalen altijd had omgeven. Wat was er destijds nu precies gebeurd en waarom was het gegaan zoals het gegaan was? Dat moesten de hoofdlijnen worden. Daarbij wilde ik alsnog weten of het oude, onaange-

name gevoel waarmee Presser me op de kast gekregen had er wellicht iets mee te maken had.

Nu is het verhaal klaar, mijn verhaal is af. Duidelijk is me zonder meer geworden hoe uitzonderlijk de gebeurtenissen waren die eraan ten grondslag lagen. Het geheel heb ik de naam 'Kronkelwegen' gegeven. Ik had de gebeurtenissen afzonderlijk, of hun onderlinge samenhang, achteraf misschien beter 'Zeldzaamheid' kunnen noemen. Zeker in vergelijking met de vernietigende algemeenheid van de ondergang in de Shoah. Voor een mogelijkheid tot redding waren er nauwelijks kansen. En als men toch iets probeerde, haalde het meestal niets uit of eindigde het dramatisch. Ons behoud kon men daartegenover alleen zien als een extreem grote uitzondering die voor een 'heel enkele enkeling' was weggelegd. Jacques Presser, die in zijn *Ondergang* het overstelpende van de bijna onontkoombaarheid zeer grondig had vastgelegd, had móeten vastleggen, zal als geen ander deze zeldzaamheid meteen hebben herkend. Ook omdat de combinatie van onontkoombaarheid en pech met finale afloop ook bij hem als Shoah-overlevende maar al te goed bekend was, zoals hij ook zelf in het boek heeft beschreven.

Zou dit vernietigende besef van zeldzaamheid hem bij ons gesprek naar de keel hebben gegrepen, hebben geleid tot een vorm van 'terugtrekken' met louter de knikken die ik toen waarnam? Terugtrekken uit zelfbehoud? Voor mij zou het de zaak een stuk begrijpelijker en aanvaardbaarder maken, maar weten doe ik het natuurlijk niet. Het is niet meer dan een suggestie.

En nu het verhaal.

Pech...

“Pech, hè?” stond in het begin van de brief die mijn moeder Jeanne [Jeanne Sarfatij-Bonn (1901-1981)] haar zuster Anna [Anna Breeman-Bonn (1886-1960)] in Amsterdam stuurde. De brief was met potlood geschreven en vanuit Westerbork verzonden. De datum: 14 mei 1944. “Je zult wel vreemd hebben opgekeken toen je mijn briefje ontving,” schreef zij, en even verderop: “Joost is bar groot geworden in dat jaar.” Met ‘dat jaar’ doelde ze op de periode voorjaar 1943 tot voorjaar 1944. Al die tijd zaten Jeanne en mijn grote broer Joost [Joost Sarfatij (1930-2020)] apart en – naar het leek – veilig ondergedoken. Jeanne in Santpoort, Joost in Amsterdam. “We hadden elkaar al die tijd niet gezien en troffen elkaar in het Huis van Bewaring.” Dat was aan de Weteringschans in Amsterdam.

Een week later werden Jeanne en Joost naar Westerbork gebracht. Op 9 mei 1944 kwamen ze terecht in barak 67, de strafbarak bestemd voor opgepakte onderduikers. Vanuit daar had Jeanne haar zuster Anna deze brief kunnen schrijven, omdat Anna getrouwd was met een niet-Joodse man. Als ‘gemengd gehuwde’ was zij voorlopig veilig voor de nazi’s.

Zoals ik dat van haar gewend ben, ging Jeanne ook in deze brief na het toch wel dramatische begin zakelijk verder. In haar mooie, krachtige en gelijkmatige handschrift vertelde ze over Westerbork: “We maken het goed en schikken ons zoo goed mogelijk in ons lot.” Dan volgt nog wat informatie over hun verblijf in het kamp, korte stukjes over werkzaamheden, gymnastiek, een dagprogramma en de vraag om noodzakelijke gebruiksartikelen op te sturen. Tot slot een dringend verzoek dit bericht aan zoveel mogelijk bekenden door te geven.

Voor gevangenen in Westerbork die net als Jeanne een brief wilden versturen, was een speciaal briefformulier met 39 regels beschikbaar. Alleen die regels mochten worden gebruikt, met op beide zijden streng de aanwijzing: “Nur die Linien beschreiben!” Brieven als deze bestonden uit twee bladen die verbonden werden verstuurd. Het eerste blad was bestemd voor de feitelijke brief. Het tweede blad was nog onbeschreven en kon, eenmaal ontvangen en losgescheurd, voor het antwoord worden gebruikt. Met een daarop ingevuld het retouradres – natuurlijk in de meeste gevallen weer Westerbork – ging dit terug naar de briefschrijver, in de hoop dat die niet al naar het oosten was gedeporteerd. Ook op dit retourvel stond het bevel dat alleen op die 39 regels mocht worden geschreven.

Het antwoord op Jeanne's brief van 14 mei bevatte vijf korte berichtjes van bekenden. Bij twee daarvan sloot de inhoud direct aan op de onderduik. Het eerste was geschreven door een van de overbuurvrouwen uit Betondorp. Zij en andere burens hadden een grote rol gespeeld bij de onderduik van ons gezin. De tweede reactie was van Geoffrey van Delven, zoon van de familie waar mijn broer Joost was ondergedoken. Maar toen het antwoord arriveerde, bleken Jeanne en Joost al verder naar het oosten te zijn gedeporteerd. Uit aantekeningen op de adreszijde valt de zwerftocht van het antwoord in het kamp nog enigszins te volgen. Tenslotte werd de brief op 18 juni maar weer teruggestuurd naar Anna in Amsterdam. Jeanne en Joost verdwenen voor lange tijd in het onbekende.

Er moet bij de arrestatie van mijn moeder en broer nog meer aan de hand zijn geweest. Dat leid ik af uit een opmerking die mijn broer later maakte. Wanneer de arrestatie ter sprake kwam, voegde hij toe: “Maar ze zochten eigenlijk jou.” En dat had gekund, want toen zij werden gearresteerd was ook ik

[Herbert Sarfatij (1937)] ondergedoken. Mijn verblijfplaats was toen al driekwart jaar een dorp in het noorden van Friesland. Daar was ik door een slim opgezette organisatie voor ondergedoken kinderen min of meer onvindbaar geworden.

In Westerbork ontvingen Jeanne en Joost een dag na hun aankomst een kort briefje van een familielid dat daar verbleef: Martin van Creveld, een neef van mijn moeder die er de functie van portier had. Martin was een geestig man en kon met het bekende *Partir, c'est mourir un peu* als uitgangspunt een eigen omschrijving geven van zijn functioneren daar, omdat hij nog wel eens in slaap wilde sukkelen: *“Ach ja, portier c'est dormir un peu.”*

Het kattebelletje dat hij nu stuurde, stond achterop een oningevuld kwitantieformuliertje van de Duitse kampeiding en bevatte een persoonlijk bericht. Hij wilde mijn moeder en broer bezoeken, want “Ik moet over jullie Amerik. nationaliteit eenige inlichtingen hebben, waarmede ik jullie waarschijnlijk van dienst kan zijn.” Amerikaanse nationaliteit? Wat had dat te betekenen? Had het misschien te maken met het feit dat mijn vader Bram al bijna vijf jaar in de Verenigde Staten verbleef, en wel als zeeman op een Nederlands koopvaardijship? Maar hoe dan? Alle reden om eerst iets beter naar die zojuist genoemde ‘relatie’ met Amerika te kijken. “Blijf voor alles rustig en bedaard en houdt maar goeden moed”, had Martin (of Martijn, zoals wij hem vaak noemden) aan zijn briefje toegevoegd.

14-5-44

Beste jeane

hou juist hoor ik dat
jullie in Westerbork zijn
aan-gekomen in Barak 67.

London o. v. hoop ik
vandaag te krijgen jullie te komen
bezoeken. Ik wensch over jullie
Amerik. nationaliteit eenig
inlichting hebben, waarmede
ik jullie waarschijnlijk van
dienst kan zijn. Bij mijn aller
reestje en bedankt in hoede
mijn gaede moed

Tot jeens beste grooten
Marten v. Creveld.

Barak 15 Laal.

Beste grooten van mijn vriend.

14/5/44

Barak 48

Menouf, Karfakie - Bonn
Barak 67

per 90. Bon LL

2

1943

Lager-Westerbork, den

die Summe von:

Gld. _____

R.M. _____

Pf. _____

in _____

geboren _____

(in Worten) _____

Wertgegenstände: _____

K 1207

B

Unterschrift des Erbschafters

Der Befehlshaber der Sicherheits-Polizei und des S.D.
für die Besetzen niederländischen Gebiete
im Auftrage:

Katbelletje van Martijn van Creveld in Westerbork

Buitengaats – een Joodse zeeman

Dat mijn vader Bram [Abraham Sarfatij (1893-1986)] zich in 1944 in Amerika bevond, had te maken met zijn opmerkelijke loopbaan op zee, die al in 1914 was begonnen. Geboren aan het einde van de 19e eeuw in een orthodox Portugees-Joodse familie in Amsterdam had hij een traditionele opvoeding gekregen. Als jongste van een groot gezin volgde hij eerst zijn vader met een opleiding tot diamantslijper. Zoals bekend was werken in de diamant op het niveau van handarbeid in Joodse arbeiderskringen heel gebruikelijk. Het gold er als ‘Het Vak’. Met een vader, zuster, zwager en een broer in dat vak was ook de familie van Jeanne ruim vertegenwoordigd.

Als opgroeiende jongeman ontstond bij Bram echter een toenemende drang om uit deze traditionele wereld te breken. Vanuit diezelfde Joodse traditie beschouwd gaf hij daar een wel heel opvallende draai aan door zeeman te worden. Een Joodse zeeman, dat kwam in die tijd niet veel voor. Ik denk dat in zijn keuze ook een zekere dualiteit heeft meegespeeld. Enerzijds kon hij echt letterlijk uit z'n traditionele wereld stappen, anderzijds was afstand nemen ‘gelukkig’ altijd tijdelijk. Immers, tussen de reizen door bracht de periode van verlof hem, zeker in de eerste jaren, steeds terug in de familiekring. Dat dubbele gevoel van ‘vreemdeling aan boord’ naast ‘gehechtheid aan thuis’ heeft hem in die combinatie nooit verlaten.

Eerst bood het varen natuurlijk een gelegenheid om die ‘andere’, ‘grote’ wereld erbuiten te verkennen. Hij deed dat met hartstocht. Als 21-jarige in 1914 lukte het hem te worden aangemonsterd bij een scheepvaartmaatschappij die op Zuid-Amerika voer. Hij wist een plaats te verwerven in de civiele

Bram aan boord van SS Cottica
in 1939

dienst van de passagiersvaart. Uit de monsterboekjes, die vanaf het begin bewaard zijn gebleven, valt zijn leven op reis goed te volgen vanaf de eerste vaarten naar Buenos Aires.

Na 1916 was er een onderbreking van enkele jaren, omdat zijn moeder wegens de dreiging van een Duitse duikbootoorlog – het was de Eerste Wereldoorlog – haar zoon naar de wal wist te halen. Vanaf 1920 maakte hij jaarlijks vier à vijf reizen van elk zo'n twee maanden.

Het varen bleek ook van groot belang toen in '29 de crisis uitbrak en de problemen met werk en werkloosheid enorm toenamen. Inmiddels getrouwd wist Bram het hoofd goed boven water te houden met de permanente en redelijke gage uit zijn zeemansbestaan. In 1930 kwam hij in dienst bij de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij (KNSM)